

वन विभागांतर्गत जिल्हा वार्षिक
योजनेअंतर्गत राबविण्यांत येत असलेल्या
योजनांबाबत मार्गदर्शक सूचना.

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन निर्णय क्रमांक:- एफडीएम-२०१६/प्र.क्र.१४०/फ-२
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२,
दिनांक :- २७ जुलै, २०१६

वाचा :- १) नियोजन विभागाचे परिपत्रक क्र.डिएपी-१०१६/प्र.क्र.४७/का.१४८१, दि.१९.०३.२०१६
२) अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (अर्थसंकल्प, नियोजन व विकास), महाराष्ट्र राज्य,
नागपूर यांचे पत्र क्र.कक्ष- १/पी/यो/चाबाप्र/प्र.क्र.१०९/(१५-१६)/७८१/१६-१७, दि.२२.०७.२०१६

प्रस्तावना :-

सर्वसाधारण जिल्हा वार्षिक योजनेअंतर्गत विविध जिल्हा योजनांकरिता संबंधित जिल्ह्यांमार्फत निधी वितरित केला जातो. वनविभागामधील रोपमळे, वनसंरक्षणाची कामे, वन्यजीव व्यवस्थापन व निसर्ग संरक्षण, वनातील इमारती, वनातील मार्ग व पूल, प्राणी संग्रहालयाची कामे, वनक्षेत्रातील मृद संधारण व जलसंधारणाची कामे, ग्राम परिसर व आदिवासी विकास कार्यक्रम, वनीकरण इ. कामांकरिता सर्वसाधारण जिल्हा योजनांमधून वनविभागास निधी वितरित केला जातो.

२. वनविभागातील वर नमूद कामांकरिता सर्वसाधारण जिल्हा वार्षिक योजनांमधून निधी वितरित करण्याकरिता पत्राद्वारे वेळोवेळी या विभागामार्फत सूचना निर्गमित केलेल्या आहेत. तथापि, जिल्हा वार्षिक योजना (सर्वसाधारण) मधील जिल्हा योजनांना योजना आराखड्यात निधी ठेवणे व निधी वितरित करणेबाबत नियोजन विभागाने संदर्भ क्र.१ येथील दि.१९.०३.२०१६ रोजीच्या शासन परिपत्रकान्वये सूचना निर्गमित केलेल्या आहेत.

३. सदर सूचनांच्या अनुषंगाने, सर्वसाधारण जिल्हा योजनेअंतर्गत काही योजनांच्या अंमलबजावणीबाबतच्या मार्गदर्शक सूचना शासन निर्णयाद्वारे निर्गमित करणे आवश्यक आहेत. त्यामुळे, वनविभागांतर्गत ज्या सर्वसाधारण जिल्हा योजनांमधून विविध कामे करण्यात येतात अशा योजनांचा/ कामांचा, तपशिल, उद्देश, योजनेत समाविष्ट होणारी कामे, योजनेच्या अंमलबजावणीचे निकष इ. बाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करावयाची बाब शासनाच्या विचाराधिन होती.

शासन निर्णय :-

४. वनविभागांतर्गत ज्या सर्वसाधारण जिल्हा योजनांमधून कामे करण्यात येतात व अशा योजनांच्या मार्गदर्शक सूचना निर्गमित होणे आवश्यक आहे अशा योजनांचा/ कामांचा तपशिल, त्यामधून करण्यात येणारी कामे, योजनेचा उद्देश, योजनेच्या अंमलबजावणीचे निकष याबाबत सोबत जोडलेल्या **विवरणपत्र - अ** नुसार मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत.

५. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१६०७२७१९०५१९३९१९ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(डी.एल.थोरात)

सह सचिव

महसूल व वन विभाग

प्रतिलिपी :-

- १) मा.मंत्री (वने)
- २) मा.राज्यमंत्री (वने)
- ३) अपर मुख्य सचिव, नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२
- ४) अपर मुख्य सचिव, वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२
- ५) प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वनबल प्रमुख) महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
- ६) प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
- ७) प्रधान मुख्य वनसंरक्षक तथा महासंचालक, सामाजिक वनीकरण, पुणे
- ८) व्यवस्थापकीय संचालक, वन विकास महामंडळ मर्या., नागपूर
- ९) अर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (सर्व)/मुख्य वनसंरक्षक (सर्व)/ महासंचालक (सर्व) सा.व.वि.
- १०) सर्व विभागीय आयुक्त
- ११) सर्व जिल्हाधिकारी
- १२) मुख्य वनसंरक्षक (सर्व) / वनसंरक्षक (सर्व) / उपवनसंरक्षक (सर्व) / (प्रादेशिक) / (वन्यजीव)
- १३) महालेखापाल-१/२ (लेखा व अनुज्ञेयता)/ (लेखा परीक्षा), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई/नागपूर
- १४) जिल्हा कोषागार अधिकारी, पुणे/अमरावती/गडचिरोली/चंद्रपूर
- १५) वित्त विभाग, व्यय- १०/वित्तीय सुधारणा, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
- १६) ब-१ कार्यासन, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२
- १५) वनविभागातील सर्व कार्यासन
- १६) निवडनस्ती, फ-२ कार्यासन, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२.

**महसूल व वन विभागाच्या दि.२७.०७.२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयासोबतचे
विवरणपत्र - अ**

१) मध्यवर्ती रोपमळे :-

मध्यवर्ती रोपमळे हे वनविभागाचे एक अविभाज्य अंग आहे. वनविभागामार्फत करण्यात येत असलेल्या वनीकरण कामाकरिता रोपवाटिकेत रोपे तयार करण्यात येतात. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मापदंडानुसार भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के क्षेत्रावर वृक्षाच्छादन असणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्य हे देशातील प्रगतीशील आणि विकासामध्ये अग्रगण्य राज्य आहे. राज्यातील वृक्ष आवरणाचे प्रमाण सर्वसाधारणपणे २० % आहे. जागतिक तापमानात होत असलेली वाढ, वातावरणातील बदल, बदललेले निसर्ग आणि ऋतुचक्र, अनियमित पर्जन्यमान, अतिवृष्टी किंवा दुष्काळ या माध्यमातून गेल्या काही वर्षात निसर्ग आपल्याला जाणिव करून देत आहे. पर्यावरणाचे असंतुलन, असमतोल, वाढते प्रदूषण आणि यातून होत असलेले पर्यावरण बदल ही यामागील महत्वाची कारणे आहेत. मानवी जीवनास या पर्यावरण बदलास सामोरे जावे लागत आहे. यासाठी वनविभागामार्फत जास्तीत जास्त वृक्ष लागवड करणे गरजेचे आहे. त्याअनुषंगाने मध्यवर्ती रोपमळे या योजने अंतर्गत रोपवाटिकेमध्ये उत्तम प्रकारची रोपे तयार करणे, मध्यवर्ती रोपवाटिकेचे/रोपमळांचे बळकटीकरण करणेसाठी पायाभूत सुविधांची कामे करणे, जसे रोपवाटिकेचे सभोवार कुंपण, पाईपलाईन, अंतर्गत रस्ते, सीड्स स्टोरेज हाउस, ॲग्रोनेट शेड इत्यादी कामे वनविभागामार्फत घेणे गरजेचे झाले आहे.

योजनेचा उद्देश :-

- रोपवाटिकेचे बळकटीकरण करणे
- वनविभागामार्फत घेण्यात येणा-या वनीकरण कामाकरिता तसेच जनतेला आवश्यक असलेल्या चांगल्या दर्जाची रोपे तयार करणे

सदर योजनेत समाविष्ट होणारी कामे :-

- नवीन रोपवाटिका तयार करणे व अस्तित्वात असलेल्या रोपवाटिकेचे बळकटीकरण करणे
- रोपवाटिकेत नवीन रस्ता तयार करणे व अस्तित्वात असलेल्या रस्त्याचे बळकटीकरण
- रोपवाटिकेत पाणी पुरवठा System व विदयुतीकरण उभारणे व दुरुस्ती करणे
- रोपवाटिकेत आवश्यकतेनुसार कुंपण करणे व दुरुस्ती करणे
- वनविभागा मार्फत घेण्यात येणा-या वनीकरणासाठी रोपवाटिकेत रोपे तसेच जनतेला चांगल्या प्रतीची रोपे पुरवीणे
- साग रोपवाटिका तयार करणे व त्यासाठी बिज प्रकीया ओट्याचे बांधकाम करणे
- रोपवनासाठी रोपवाटिकेत विविध प्रकारची रुट ट्रेनर रोपे तयार करणे
- रोपवाटिकेसाठी आवश्यक साहित्याची खरेदी करणे
- साहित्य साठविण्यासाठी गोडाऊन बांधकाम करणे
- रोपवाटिका संरक्षण मजुर लावणे

- आवश्यकतेनुसार उच्च तंत्रज्ञानाद्वारे रोपे तयार करण्यासाठी आवश्यक साधन सामग्री व इतर अनुषंगिक कामे करणे.

योजनेची अंमलबजावणी

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहेत. त्यानुषंगाने मार्गदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील :-

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुसरून विहित मुदतीत, संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वन विकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.
- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, काम सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व काम पूर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करून ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करून ठेवण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पूर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरिय वन अधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भूत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वन संवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतुदींचा भंग होत नाही, याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्रमांक एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे वनपरिक्षेत्र स्तरावर कार्यवाही होणे आवश्यक आहे.

२) वनसंरक्षणाची कामे :-

महाराष्ट्र राज्यात वनविभाग, महसूल विभाग, वनविकास महामंडळ इत्यादींचे मिळून एकूण रु. ६१५७३.०३ चौ. कि.मी. क्षेत्र वनाच्छादीत असून भौगोलिक क्षेत्राशी त्याचे प्रमाण २० : ०१ टक्के एवढे येते.

वनसंरक्षण हे वनविभागाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण काम आहे. दिवसेंदिवस वाढती लोकसंख्या, तसेच पाळीव जनावरांचे वाढते प्रमाण याचा विपरीत परिणाम वनावर होत आहे. म्हणून वनजमिनीवर अतिक्रमण करणे, अवैध वृक्षतोड करणे, अवैध चराई तसेच अवैध तोड झालेल्या मालाची बेकायदेशीर वाहतुक आणि वन्यजीवाची शिकार व व्यापार इत्यादी गुन्ह्यात वाढ होत आहे. त्यामुळे सदर गुन्ह्यांवर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवून वनाचे संरक्षण करणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसेच जागतिक तापमानातील होणारी वाढ व इतर कारणांमुळे वनाला आग लागणे इत्यादी घटनेत वाढ होत

आहे. त्यामुळे वनवणवा प्रतिबंध उपाययोजना तयार करून आगीमुळे नष्ट होणा-या अमुल्य अशा वनसंपत्तीचे संरक्षण करणे अत्यावश्यक आहे.

सन २०१४-१५ मध्ये वनांना आगी लावण्याच्या २७२९, अवैध वृक्षतोडीच्या २२४५०, अवैध चराई ९८१ व ४४५६ इतर ज्यामध्ये अतिक्रमण प्रकरणाचा समावेश आहे अशी एकूण ३०६१६ वन गुन्हे प्रकरणे नोंदविण्यांत आली आहेत.

योजनेचा उद्देश :-

- वनजमिनीचे अतिक्रमण, अवैध वृक्षतोड, अवैध शिकार, अवैध चराई, वनवणवा इत्यादी गुन्हे घडू नयेत म्हणून प्रतिबंधक उपाययोजना करणे .
- वन किंवा वन्यप्राणी नुकसानीच्या वाढत्या घटनांचा पायबंद घालणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

सदर योजनेत समाविष्ट होणारी कामे

- वनक्षेत्रातील लाकुड तस्करी रोखण्याकरिता संरक्षण मजूर लावणे.
- वनसंरक्षणाचे अवैध वृक्षतोड, अवैध शिकार, अवैध चराई, वनवणवा इत्यादी गुन्हे घडू नये म्हणून या कामाकरिता आवश्यक साधनसंपत्तीचा पुरवठा करणे.
- अतिक्रमण हटविण्यासाठी आवश्यक मनुष्यबळ व साधनसंपत्तीचा पुरवठा, तसेच हटविलेल्या क्षेत्रात कुंपण व चेनलिंग फेन्सिंगसह तयार करणे.
- अवैध वृक्षतोड व अवैध शिकारीच्या प्रकरणांमध्ये ज्या मार्गावरून चोरून वाहतूक होण्याची संभावना आहे अशा मार्गावर बैरियरसह तपासणी नाके उभारणी करणे तसेच अस्तित्वात असलेल्या तपासणी नाक्याचे बळकटीकरण व दुरुस्ती करणे.
- वनगुन्ह्यांची माहिती सत्वर संबंधित वरिष्ठांना देण्यासाठी वायरलेस टॉवरची उभारणी तसेच दुरुस्ती करणे.
- जाळरेषा घेणे /अग्निसंरक्षण मजूर लावणे, तसेच वनवणवा प्रतिबंधक करण्यासाठी आवश्यक साधनसंपत्तीचा पुरवठा करणे.
- वनांचे अग्निपासून संरक्षण करण्यासाठी संवेदनशिल क्षेत्रामध्ये वॉच टॉवरची उभारणी तसेच दुरुस्ती करणे.
- संवेदन शिल वनक्षेत्रामध्ये संरक्षण कुटीचे दुरुस्ती व नविन बांधकाम करणे .
- वनसंरक्षण प्रभावीपणे होणेसाठी इतर अनुषंगीक बाबी.

योजनेची अंमलबजावणी

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधित वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहे. त्यानुषंगाने मार्गदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील.

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.

- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुदान विहित मुदतीत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.
- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, काम सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व कामपुर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करून ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करून ठेवण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पुर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भूत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतूदींचा भंग होत नाही, याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्रमांक एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे वनपरिक्षेत्र स्तरावर कार्यवाही होणे आवश्यक आहे.

३) वन्यजीव व्यवस्थापन व निसर्ग संरक्षण योजना :-

महाराष्ट्र राज्यात एकूण ६१५७३ चौ. कि.मी. वनक्षेत्र असून त्याचे भौगोलिक क्षेत्राशी प्रमाण २० : ०१ टक्के एवढे आहे. राज्यात दुर्मिळ व मौल्यवान वनस्पती जसे साग, हिरडा, बेहडा असून यामध्ये अनेक मौल्यवान औषधी वनस्पतींचा देखील समावेश आहे. तसेच राज्यात वाघ, बिबट, हरिण, सांबर, गवा, रानडूककर इत्यादी प्राणी असून त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्याचबरोबर राज्यामध्ये धोकाग्रस्त वन्यप्राणी व पक्षी ज्यामध्ये गिधाडे, समुद्री कासव, माळढोक, तणमोर, रानमैस अशा प्रकाराच्या प्राण्यांचे अस्तित्व काही भागामध्ये असून त्यांचे संवर्धन व संरक्षण करणे गरजेचे आहे.

वन्यप्राण्यांच्या अधिवासांमध्ये करण्यात येत असलेल्या सुधारणांमुळे त्यांचे संख्येत लक्षणीय वाढ झालेली असून वाघ ह्या प्राणाच्या संख्येबाबत संपूर्ण देशामध्ये राज्य क्रमांक तीनवर आहे.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे वन्यजीवांच्या अधिवासावर मानवी हस्तक्षेपाच्या घटना वाढत्या प्रमाणात होत असून त्याचा प्रतिकूल परिणाम मानव-वन्यप्राणी संघर्षाच्या वाढत्या घटनांमुळे समजून येत आहे.

योजनेचे उद्दिष्टे :-

राज्यातील वन्यजीवांचे, अधिवास क्षेत्रात संवर्धन करणे, नामशेष होणाऱ्या वनस्पती व वन्यप्राण्यांचे जतन करणे व वाढत्या मानव-वन्यप्राणी संघर्षाच्या घटनांवर परिणामकारक उपाययोजना करणे हे या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

समाविष्ट कार्य बाबी :-

वरिल उद्दिष्ट साध्य करणेकामी खालील प्रमाणे कार्यबाबी ह्या योजनेंतर्गत घेता येणे शक्य आहे.

- १) वन्यप्राण्यांना त्यांच्या अधिवास क्षेत्रात चारा व पिण्याचे पाणी उपलब्ध करण्यासाठी चराई कुरणांचा विकास करणे, तसेच वनतळे, बंधारे, गॅबीयन बंधारे, तळे किंवा तलाव यासारख्या जलस्रोतांची निर्मिती करणे किंवा त्यामधील गाळ काढणे किंवा दुरुस्ती करणे इत्यादी.
- २) नामशेष होणाऱ्या वन्यजीवांचे त्यांचे अस्तित्व असलेल्या भागामध्ये संवर्धन व संरक्षण करणे, जसे गिधाडांसाठी उपहारगृहांची स्थापना, समुद्री कासवांच्या संवर्धनासाठी उपाययोजना, माळढोक पक्षाचे संवर्धनासाठी लोकांचा सहभाग प्राप्त करणे, माळढोक मित्रांची नेमणूक, माळढोकसाठी गवती कुरणांची व्यवस्था इत्यादी.
- ३) पाणी टंचाईच्या काळामध्ये वनक्षेत्रात कृत्रीम सिमेंट किंवा प्लास्टीक टाक्यांची खरेदी करून पाणवटे निर्माण करणे, त्यामध्ये टँकर द्वारे पाणी पुरवठा करणे.
- ४) वन्यप्राण्यांकडून पीक नुकसान होवू नये याकरिता स्थानिक पातळीवर उपलब्ध संसाधनांचा उपयोग करणे जसे फटाके फोडणे, मिरचीचा धूर करणे, गुरे प्रतिबंधक चर निर्माण करणे, प्राण्यांना हुसकावून लावण्यासाठी सौर कुंपण, काटेरी तार इत्यादी सारखे नाविन्यपूर्ण प्रयोग करणे अशा प्रकारच्या उपाययोजना अंमलात आणणे.
- ५) मानव-वन्यप्राणी संघर्ष उद्भवू नये याकरिता प्रतिबंधक उपाययोजनेतर्गत स्थानिक पातळीवर लोकांना प्रबोधन करणे, कर्मचारी व स्थानिक जनता यांची कार्यशाळा, प्रात्यक्षिके आयोजित करणे, पब्लीक ऍड्रेस सिस्टम खरेदी.
- ६) आणीबाणीच्या प्रसंगी वनविभागाच्या बचाव पथकाला पिंजरे, सापळे, बेशुद्धीकरण, औषधी, जाळे व बेशुद्धीकरण गन इत्यादी साहित्य उपलब्ध करून देणे.
- ७) वनविभागास व्यवस्थापनासाठी आवश्यक असलेल्या माहितीसाठी संशोधन प्रकल्प जसे व्याघ्र संचार, लांडग्यांची संख्या, उस पिक क्षेत्रातील बिबट्यांचे अस्तित्व अशा सारख्या संशोधन प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य करणे.
- ८) वनवणवा प्रतिबंधक हत्यारे, अवजारे, विशेष पोशाख किंवा मशिनरी जसे ब्लोअर इत्यादी खरेदीसाठी अनुदान.
- ९) नागरी वस्तीनजिक आलेल्या वाघ किंवा बिबट सारख्या वन्यप्राण्यांच्या हालचालीचा मागोवा घेण्यासाठी कृती दलाची स्थापना, त्याकरिता लागणारे मनुष्यबळ किंवा सुविधा पुरविणे.
- १०) वनक्षेत्रात आढळणा-या वन्यप्राण्यांची, स्थलांतरीत पक्षांची गणना करणे इत्यादी.
- ११) वनक्षेत्राचे लगत असलेल्या खाजगी/सार्वजनिक विहिरीना कठडे बांधणे जेणे करून वन्यप्राणी विहिरीत पडणार नाहीत.

योजनेची अंमलबजावणी :-

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरी वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहे. त्यानुषंगाने मागदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील :-

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरीय

वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार विहिती मुदतीत अनुदान संबंधीत जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.

- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, काम सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व कामपुर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करुन ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करुन ठेवण्यासाठी उपलब्ध करुन द्यावे.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगीता प्रमाणपत्र व काम पुर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भुत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतूदीचा भंग होत नाही, याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्रमांक एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ च्या तरतुदीप्रमाणे कार्यवाही वनपरिक्षेत्र स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

४) वनातील इमारती :-

वनविभागामध्ये वनरक्षक, वनपाल आणि वनक्षेत्रपाल हे प्रामुख्याने क्षेत्रीय काम करणारे कर्मचारी /अधिकारी आहेत. त्यांचेकरीता सध्या अस्तित्वात असलेली बहुतांशी निवासस्थाने अतिदुर्गम, दुर्गम, नक्षलग्रस्त आणि डोंगरी भागात आहेत. तेथील निवासस्थांनाची देखभाल आणि दुरुस्तीसाठी प्राप्त होणाऱ्या कमी अनुदानातून नीट आणि नियमित दुरुस्ती होत नाही. त्यामुळे सदर निवासस्थाने राहण्यासाठी योग्य त्या दर्जाची राहात नाहीत. परिणामतः क्षेत्रीय स्तरावर मुख्यतः काम करणारे कर्मचारी आपल्या कुटुंबियांसह तिथे राहण्यास नाखूष असतात. त्यामुळे वन आणि वन्यजीव यांच्या संरक्षण आणि संवर्धनाच्या कामावर विपरीत परिणाम होतो. त्यासाठी वन विभागाची निवासस्थाने राहण्यायोग्य असणे गरजेचे आहे.

तसेच वनसंरक्षण व वनविकासात्मक कामावर देखरेख वरिष्ठ स्तरावर बंधन कारक असून याकरीता वनअधिकारी यांचे दौऱ्याचे वेळी त्यांना मुक्काम करणे आवश्यक आहे. परंतु काही वनविश्रामगृहे व निरीक्षण कुटी सुस्थितीत नसल्यामुळे त्यांची दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे सध्या अस्तित्वात असलेली क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांची निवासस्थाने अपुरी पडत असल्याने प्राधान्याने नविन निवासस्थानाचे बांधकाम करणे गरजेचे आहे. सद्यस्थितीत वेगवेगळ्या वनविभागात असलेल्या विविध प्रकारची निवासस्थाने, वनविश्रामगृह व निरीक्षण कुटी यांचा तपशिल खालील प्रमाणे आहे.

निवासस्थानाचा प्रकार/संख्या						वनविश्रामगृह	निरीक्षण कुटी
प्रकार-१	प्रकार-२	प्रकार-३	प्रकार-४	प्रकार-५	प्रकार-६		
३८७१	१९१९	६९०	१७३	६३	४१	२००	३१७

योजनेचा उद्देश :-

- वनकर्मचारी/अधिकारी यांचे अस्तित्वात असलेल्या निवासस्थानांचे परिरक्षण करणे व नविन निवासस्थानांचे बांधकाम केल्यास वनकर्मचारी व अधिकाऱ्यांना मुख्यालयाी वास्तव्य करण्यामध्ये अडचण होणार नाही. परिणामी वन व वन्यजीव संरक्षण, वनसंवर्धन व विकासात्मक कामे प्रभावीपणे होतील.
- वनविश्रामगृह/निरिक्षण कुटीचे परिरक्षण केल्यास वनअधिकारी यांचे दौऱ्याचे वेळेस त्यांना जास्त दिवस मुक्काम करणे शक्य होईल. त्यामुळे वनसंरक्षण व विकासात्मक कामावर ते प्रभावीपणे देखरेख ठेवू शकतील.
- गावातील वन व वन्यजीव संबंधी तक्रारीचे जलद गतीने निराकरण करणे सुलभ होईल.
- वनाचे / वन्यजीव संरक्षणा संबंधीचे महत्त्व लोकांमध्ये निर्माण होऊन लोक स्वयंस्फूर्तीने वनविभागाच्या कामा मध्ये सहभागी होण्याबाबत प्रयत्नशिल राहणे.

सदर योजनेत समाविष्ट होणारी कामे :-

- १) वनविभागामध्ये अस्तित्वात असलेल्या निवासस्थानांचे परिरक्षण व विशेष दुरुस्ती करणे.
- २) आवश्यकतेनुसार नविन निवासस्थानांचे बांधकाम करणे.
- ३) वनविश्रामगृह/निरिक्षण कुटी यांचे परिरक्षण व विशेष दुरुस्ती करणे.

योजनेची अंमलबजावणी :-

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहे. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहे. त्यानुषंगाने मागदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील :-

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुदान विहित मुदतीत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.
- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, कामे सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व कामपुर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करून ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करून ठेवण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पुर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भूत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतूदींचा भंग होत नाही याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व

वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.

- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग क्रमाक, एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे कार्यवाही वनपरिक्षेत्र स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

५) वनातील मार्ग व पुल :-

वनविभागांतर्गत वन व्यवस्थापनेच्या दृष्टीने लागणारे रस्ते वनविभागातर्फे घेतले जातात, त्या सर्व रस्त्याचे परिरक्षण करणे गरजेचे आहे व ते या कार्यक्रमाचे प्रमुख अंग आहे. प्रत्येक वनविभागासाठी कार्यआयोजनेत अंतर्भूत असलेल्या वनक्षेत्रातील रस्त्याचे परिरक्षण वेळेवर करणे आवश्यक असून, त्यामुळे वनातील वेगवेगळ्या प्रकारची विकासात्मक कामे व जंगलाचे संरक्षण चांगल्या रितीने होईल. कार्यआयोजनेमध्ये नमूद व इतर वनरस्त्याचे वेळेवर परिरक्षण केल्यास वनसंरक्षण व विकासात्मक कामाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे शक्य होईल.

योजनेचा उद्देश :-

- वनविभागांतर्गत वनव्यवस्थापनेच्या दृष्टीने वनातील रस्त्याचे परिरक्षण, विशेष दुरुस्ती व नवीन रस्ते तयार केल्यास वन व वन्यजीव संरक्षणावर प्रभावी नियंत्रण राहिल. तसेच वनातील होत असलेल्या विविध विकासात्मक कामावर चांगली देखरेख करणे शक्य होईल. परिणामतः वनसंरक्षण व विकासात्मक कामाचा गुणात्मक दर्जा राखला जाईल.

सदर योजनेत समाविष्ट होणारी कामे :-

- वनातील अस्तित्वात असलेल्या विविध प्रकारच्या रस्त्याचे परिरक्षण व विशेष दुरुस्ती करणे.
- आवश्यकतेनुसार वनातील नवीन रस्ते तयार करणे.
- रस्त्याला Cross होणाऱ्या नाल्यावर रपटे, मोऱ्या, लहान पुलाची दुरुस्ती करणे व नवीन बांधणे.

योजनेची अंमलबजावणी :-

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहेत. त्यानुषंगाने मागदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील :-

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुदान विहित मुदतीत संबंधीत जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.

- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामाचे, कामे सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व काम पुर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करुन ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करुन ठेवण्यासाठी उपलब्ध करुन द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पुर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भुत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतूदींचा भंग होत नाही, याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्रमांक एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे कार्यवाही वनपरिक्षेत्र स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

६) प्राणी संग्रहालयाची कामे :-

राज्यातील विविध प्राणी संग्रहालयांच्या व्यवस्थापनात एकवाक्यता यावी आणि केंद्रीय चिडियाघर प्राधिकरणाशी प्रभावी समन्वयन साधण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य प्राणी संग्रहालय प्राधिकरण स्थापन करण्यात आले आहे. वन्यजीव व्यवस्थापन व संरक्षण ही एक संवेदनशील बाब आहे. मानव-वन्यजीव संघर्षाची तीव्रता दिवसेंदिवस वाढत आहे. मानव-वन्यप्राणी संघर्ष प्रसंगी वनविभागाच्या संवेदनशील क्षेत्रात बचाव पथकाची स्थापना करावी लागते. त्यासाठी जमाव नियंत्रणासाठी मदतनीस, त्यांचे व इतर कर्मचा-यांचे प्रशिक्षण, अवजारे, पिंजरे, वन्यप्राणी बेशुद्धीकरण साहित्य यांची गरज असते.

मानव-वन्यप्राणी संघर्षातून किंवा रस्ता अपघात, विहिरीत पडल्याने, आपसी संघर्षामध्ये वन्यप्राणी जखमी होत असतात व अशा वन्यप्राण्यांना उपचाराची गरज भासते. किरकोळ उपचारानंतर अशा वन्यप्राण्यांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात मुक्त करणे शक्य असते. तथापि त्यासाठी स्थापित वन्यप्राणी संक्रमण उपचार केंद्र (Transit Treatment Centre, TTC) यांना वन्यप्राणी हाताळणे व वन्यप्राण्यांवर उपचार करण्यासाठी लागणारे पशुवैद्यकीय तज्ञ, परिचारक, तसेच पिंजरे, अवजारे, बेशुद्धीकरण साहित्य, प्रथमोपचार इत्यादी साधने उपलब्ध करुन देणे गरजेचे असते.

योजनेची उद्दिष्टे :-

- नैसर्गिक, अपघात किंवा इतर कारणाने आपल्या नैसर्गिक अधिवासाबाहेर असलेल्या जखमी किंवा भरकटलेल्या धोकादायक वन्यप्राण्यांचा बचाव करुन त्यांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात सुदृढ अवस्थेत पुनःश्च रवानगी करणे.
- लोकांचे आकर्षण असणा-या दुर्मिळ वन्यप्राण्यांना प्राणी संग्रहालयामध्ये ठेवून त्यांची निगा राखणे व त्यायोगे वन्यजीवांचे संवर्धन व संरक्षणाबाबत जनतेमध्ये जनजागृती करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत.

योजनेमध्ये समाविष्ट कार्य बाबी :-

- १) राज्यामध्ये स्थापित वन्यप्राणी संक्रमण उपचार केंद्र (Transit Treatment Centre, TTC) यांना प्रशिक्षित कर्मचारी जसे पशुवैद्यकीय तज्ञ, परिचारक यांचे मानधन, औषधी, उपचार साहित्य इत्यादी.

- २) राज्यातील वनविभागामध्ये स्थापित वन्यप्राणी बचाव पथकांना (Wildlife Rescue Unit) पुरविलेल्या वाहनाची दुरुस्ती, इंधन, कर्मचा-यांना वन्यप्राणी हाताळणी, जमाव नियंत्रण बाबत प्रशिक्षण, वन्यप्राण्यांना जेरबंद करण्यासाठी जाळे, पिंजरे, चिमटे, दोरखंड इत्यादी साहित्य, प्रथमोपचार, औषधी, बेशुद्धीकरण गन इ.
- ३) राज्यातील वनविभागाच्या मान्यता प्राप्त प्राणी संग्रहालयाकरिता आवश्यक साहित्य, वन्यप्राण्यांचे खाद्य इत्यादी.

योजनेची अंमलबजावणी :-

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहे. त्यानुषंगाने मार्गदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील.

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुदान विहित मुदतीत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.
- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, कामे काम सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व काम पुर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करुन ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करुन ठेवण्यासाठी उपलब्ध करुन द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पुर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भूत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतूदींचा भंग होत नाही याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्रमांक एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे कार्यवाही वनपरिक्षेत्र स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

७) वनामधील मृद व जलसंधारणाची कामे :-

महाराष्ट्र राज्यामध्ये पावसाची अनियमितता व पावसातील खंड यामुळे सतत टंचाई सदृश्य परिस्थिती निर्माण होवून त्याचा मोठा परिणाम कृषी क्षेत्रावर होत आहे. राज्यातील मर्यादित सिंचन सुविधा, अवर्षणप्रवण क्षेत्राची मोठी व्याप्ती हलक्या व अवनत जमिनीचे मोठे प्रमाण, विषम अनिश्चीत व खंडीत पर्जन्यमान इत्यादीमुळे कृषिक्षेत्रास अनेक

अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे भुगर्भातील पाण्याची पातळी कमी होत आहे व त्यामुळे झाडांना पाण्याचा पुरवठा कमी पडतो. पर्यायाने वनसंवर्धनावर त्याचा परिणाम होत आहे. तसेच वनक्षेत्रात पाणी साठा नसल्यामुळे वन्यप्राणी मानवी वस्तीकडे वळत आहे. त्यामुळे मानवालाही त्यांचे पासून धोका निर्माण होत आहे. त्याकरिता वनसंवर्धन व पर्यावरण संतुलन राखणेस्तव वनक्षेत्रात जल व मृद संधारणाची कामे केल्यास त्याद्वारे जमिनीची धूप थांबविणे, भुगर्भातील पाणी पातळीमध्ये वाढ होवून त्याद्वारे वनसंवर्धनास मदत होईल.

महाराष्ट्र राज्याचे एकुण भौगोलिक क्षेत्राचा अंदाजे २० टक्के भुभाग वनाच्छादीत आहे. सदर वनक्षेत्र राज्याचे पर्यावरण संतुलन राखण्यास व जलस्त्रोत वाढविण्यासाठी महत्वाची भुमिका पार पाडत आहे. वनविभाग वनाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करण्यासाठी कार्य आयोजना तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करीत असते जेणेकरून वनाची घनता, उत्पादकता वाढवून वनउपज नियमित स्वरूपात मिळत राहील.

कार्य आयोजनेमध्ये मृद व जलसंधारणाची कामे हा एक महत्वाचा घटक असतो यामध्ये दगडी बंधारे, गेबीयन बंधारे, माती नाला बंधारे, सिमेंट बंधारे, सलग समपातळी चर, तलाव खोलीकरण कामे असतात. ज्यांचा उद्देश पावसाचे पाणी अडवून जास्तीत जास्त पाणी भुगर्भात जिरविणे असतो. जेणेकरून वनाला लागून असलेल्या गावातील भुगर्भातील पाण्याची पातळी वाढवून पाण्याच्या सुरक्षेत वाढ होते.

योजनेचा उद्देश

- जमिनीची धूप थांबवून पावसाचे जास्तीत जास्त पाणी अडविणे.
- भुगर्भातील पाण्याच्या पातळीत वाढ करणे.
- विकेंद्रित पाणी साठे निर्माण करणे.
- पाणी साठवण क्षमता निर्माण करणारी नवीन कामे हाती घेणे.
- अस्तित्वात असलेले व निकामी झालेल्या जलस्त्रोतांची (बंधारे/वनतलाव/सिमेंट बंधारे) पाणी साठवण क्षमता पुनः स्थापित करणे/वाढविणे.
- अस्तित्वातील जलस्त्रोतामधील गाळ लोकसहभागातून काढून जलस्त्रोतांचा पाणीसाठा वाढविणे.
- पाणी अडविणे/जिरविणे बाबत लोकांना प्रोत्साहित करणे/ लोकसहभाग वाढविणे.

सदर योजनेत समाविष्ट होणारी कामे

- जल व मृद संधारणाची कामे जसे- खोदतळे, वनतळे, सिमेंट बंधारे, गेबीयन बंधारे, दगडी बंधारे, डीपसीसीटी खोदणे, माती नाला बांध, वॉटर होल, साठवण तलाव, जलस्त्रोतामधील गाळ काढणे व जलस्त्रोताची दुरुस्ती करणे.
- जल व मृद संधारणासाठी आवश्यक इतर अनुषंगीक कामे.

योजनेची अंमलबजावणी

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वनअधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना आहे. त्यानुषंगाने मागदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील :-

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुदान विहित मुदतीत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.
- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, कामे सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व काम पूर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करुन ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करुन ठेवण्यासाठी उपलब्ध करुन द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पूर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.
- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भूत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतुदीचा भंग होत नाही, याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना शासन निर्णय, महसूल व वन विभाग, क्रमांक एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६ दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे कार्यवाही वनपरिक्षेत्र स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

८) संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रम / ग्राम परिसर आदिवासी विकास कार्यक्रम :-

राष्ट्रीय वननीती, १९८८ अन्वये वनसंरक्षण आणि वनविकासासाठी स्थानिक लोकांचा सहभाग अभिप्रेत आहे. त्याअनुषंगाने केंद्र शासनाच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने वेळोवेळी मार्गदर्शक सूचना जारी केलेल्या आहेत. या सूचनांप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने दि.१६ मार्च १९९२ रोजी शासन निर्णय निर्गमित केला होता. त्यामध्ये दि.२५.०४.२००३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये सुधारणा करण्यात आली होती. दि.२५.०४.२००३ रोजीच्या शासन निर्णयामध्ये ग्रामीणांच्या सहभागातून वन व्यवस्थापन या कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण परिसरातील अपगत व अवनत व वनेत्तर उपयोग या कार्यक्रमासाठी तसेच कार्यक्रमांतर्गत वनपडिक जमिनीचा सुध्दा आणि ४० टक्केच्या वन घनता असलेली वने (चांगली वने) यांचा अंतर्भाव करून संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती स्थापन करून, त्यामध्ये सर्वसाधारण समिती व कार्यकारी समितीचा अंतर्भाव केला आहे.

केंद्रीय वन मंत्रालयाच्या दि.२९.१०.२०१० रोजीच्या पत्रान्वये पंचायत अधिनियम, १९९६ लक्षात घेवून संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या ग्रामसभेच्या अखत्यारित आणण्याबाबत काही सूचना दिल्या असून त्याअनुषंगाने शासनाने दि.२५.०४.२००३ मध्ये काही सुधारणा करून दि.०५.१०.२०११ रोजी शासन निर्णय निर्गमित केला आहे.

महाराष्ट्र शासनाने महसूल व वन विभाग, शासन निर्णय क्र. डब्ल्युएलपी-१००२/प्र.क्र.५२/फ-१, दि.२० फेब्रुवारी २००८ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये राज्याचे निसर्ग पर्यटन धोरण ठरविले आहे. स्थानिक लोकांच्या सहभागाने पर्यटन स्थळांचा निसर्गाशी सुसंगत विकास केल्यास स्थानिक लोकांमध्ये तेथील जैवविविधता, वन्यजीव, पाणस्थळे

इत्यादीं बाबत जिह्याला निर्माण होईल या उद्देशाने शासनाने दि.२४.१०.२०११ रोजीच्या निर्णयान्वये वनक्षेत्र व संरक्षित क्षेत्रात निसर्ग पर्यटन कामांची अंमलबजावणी करणेबाबत धोरण निश्चित केले आहे.

वरील शासन निर्णयांची अंमलबजावणी योग्यरित्या करण्याकरिता शासनाचे विभिन्न विभाग विशेषतः वनविभाग, जिल्हापरिषद, आदिवासी विकास विभाग, पशुसंवर्धन विभाग एकत्रित येणेकरिता शासनाने दि.२२ डिसेंबर २०११ रोजी परिपत्रक जारी केले आहे.

महाराष्ट्र राज्यात एकुण वनक्षेत्र ६१,९३९ कि. मी. असून वनालगत असलेल्या गावांची संख्या जवळपास १५,५०० एवढी आहे त्यापैकी १२,५१७ गावांमध्ये संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या स्थापन झालेल्या आहेत. वनालगत गावांत राहणारे लोक हे जळावू लाकडासाठी वनांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे याचा विपरीत परिणाम नैसर्गिक पूनर्उत्पत्तीवर होतो. तसेच स्वयंपाकासाठी लाकडांचा वापर केल्यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो, म्हणून शासनाने दि.१० जुलै २०१२ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना / ग्रामस्थांना सवलतीच्या दरात बायोगॅस / स्वयंपाक गॅस पुरवठा/ दुभत्या जनावरांसाठी अनुदान व वृक्ष लागवडीचे संरक्षणाबाबत प्रोत्साहन देणेकरिता योजना राबविण्यास सुरवात केली.

वरील सर्व शासन निर्णयांतील ठळक उद्दीष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

उद्दिष्टे :-

- राज्यातील वनक्षेत्रात वाढ करणे.
- जल व मृद संधारण / जमिनीतील पाण्याचे पातळीत वाढ करणे.
- जैवविविधता / पाणवटे / वन्यजीवांचे संरक्षण व संवर्धन करणे.
- स्थानिक लोकांचे जळावू लाकडासाठी वनांवरील अवलंबन कमी करणे.
- अवैध लाकूडतोड / वन्यप्राण्यांची अवैध शिकार थांबविणे.

योजनेत समाविष्ट होणारी कामे :-

- वनीकरणाची कामे.
- जल व मृदसंधारणाची कामे.
- वनांवरील अवलंबन कमी करण्याकरिता सर्वसाधारण व अनुसूचित जातीच्या लाभार्थ्यांना सवलतीच्या दरात एलपीजी / बायोगॅस (७५% शासनाचे अनुदान) / दुभती जनावरे पुरवठा करणे.
- स्थानिक महिलांचे आरोग्यावर होणारा विपरीत परिणाम कमी करण्यासाठी सूधारित चूल / प्रेशर कुकर / गरम पाण्याचा बंब व इतर आवश्यक बाबींचा सवलतीच्या (७५% शासनाचे अनुदान) दराने पुरवठा करणे.
- दुर्गम क्षेत्रातील गांवात सोलर उर्जेवर चालणारे पथदिवे सवलतीच्या दरात (७५% शासनाचे अनुदान) उपलब्ध करणे.

सवलती देण्याकरिता निकष :-

- गांव पातळीवर चराईबंदी / कुन्हाडबंदी बाबत ठराव पारित करणे.
- गांव पातळीवर सुक्ष्म आराखडे तयारे करणे.
- सवलतीच्या दरात स्वयंपाकाचा गॅस पुरवठा करताना या योजनेत मंजूर करण्यात येणारे अनुदान संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या संयुक्त खात्यात जमा करण्यात येईल.

- योजनेच्या पहिल्या, दुस-या, तिस-या व चौथ्या वर्षी अनुक्रमे १२, ८, ६ व ४ या प्रमाणे गॅस सिलेंडर देण्यात येतील.
- गॅस कनेक्शनसाठी रु.४०९०/- इतका खर्च असून पहिल्या वर्षासाठी १२ सिलेंडर करिता रु.४२९०/- इतका खर्च येणार आहे.
- गॅस कनेक्शनची रक्कम संबंधीत गॅस एजन्सीला संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती मार्फत देण्यात येईल.
- या मध्ये ७५ % रक्कम शासनाकडून अनुदान रूपात व २५% रक्कम लाभार्थ्यांनी भरणे आवश्यक आहे.
- ज्या कुटुंबात किमान चार पाळीव गाई किंवा म्हशी असतील त्यांना शासनाकडून अनुदान तत्वावर २ घन मी. बायोगॅस (प्रचलित निकषाप्रमाणे एका बायोगॅस प्लांटची किंमत रु.१६,०००/- आहे) यासाठी ७५% अनुदान देण्यात येईल व लाभार्थ्यांचा हिस्सा २५ % राहील.
- किमान ४ भाकड अनुत्पादक जनावरे विकायला तयार असल्यास अशा कुटुंबांना एक चांगल्या प्रतीची संकरित गाय रु.४०,०००/- व चार भाकड /अनुत्पादक बैल विकल्यास अशा कुटुंबांना दोन चांगल्या प्रतीचे बैल किंमत रु.३५,०००/- उपलब्ध करून देण्याकरिता शासनाकडून ५०% अनुदान तत्वावर व उर्वरित ५०% रक्कम लाभार्थ्यांना भरावी लागेल.
- उपरोक्त योजना राबवितांना संबंधीत वन विभागाचे उपवनसंरक्षक हे संबंधीत योजनेबाबतचे अनुदान संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या बँक खात्यात ३ टप्प्यांमध्ये जमा करतील.
- लाभार्थी कुटुंबास स्वयंपाकाचा गॅस (एलपीजी गॅस) / बायोगॅस प्लांट युनिट व दुभती जनावरे विकता येणार नाहीत.

योजनेची अंमलबजावणी :-

सदर योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यंत्रणा जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वन विकास महामंडळ ह्या राहतील. योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागीय स्तरावर अंदाजपत्रकांना तांत्रिक मान्यता देण्याचे अधिकार प्रचलित शासन निर्णयानुसार संबंधीत वन अधिकारी यांना प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सदर कामाचे अंदाजपत्रकांना प्रशासकिय मान्यतेचे अधिकार संबंधित जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव जिल्हा नियोजन समिती यांना आहे. त्यानुषंगाने मार्गदर्शक सुचना व निकष खालीलप्रमाणे राहतील.

- १) अंदाजपत्रकांना सक्षम अधिका-यांचे तांत्रिक मान्यतेचे अधिकार प्रचलित पद्धती प्रमाणे राहतील.
- २) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांनी योजनेला दिलेल्या प्रशासकीय मान्यतेच्या आदेशाची एक प्रत संबंधीत मुख्य वनसंरक्षक/ वनसंरक्षक यांना पाठवावी. तसेच जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचेकडून प्राप्त निधी मागणीचे प्रस्तावानुसार अनुदान विहित मुदतीत संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास महामंडळ यांचे आहरण व संवितरण क्रमांकावर परस्पर वितरीत करतील.
- ३) सदर योजने अंतर्गत घेण्यात आलेल्या कामांचे, कामे सुरु होण्यापुर्वी, काम सुरु असतांना व काम पूर्ण झाल्यानंतरचे फोटोग्राफ्स वनपरिक्षेत्र अधिकारी यांचे कार्यालयाचे स्तरावर जतन करून ठेवावे व त्याची एक प्रत विभागीय कार्यालयात जतन करून ठेवण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावी.
- ४) वित्तीय वर्षाअखेर घेण्यात आलेल्या कामाचे उपयोगिता प्रमाणपत्र व काम पूर्णत्वाचा दाखला संबंधीत जिल्हास्तरीय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनिकरण विभाग व वनविकास

महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना सादर करतील.

- ५) सदर प्रस्तावात अंतर्भूत असलेल्या कुठल्याही कामामुळे वनसंवर्धन अधिनियम- १९८० मधील तरतूदींचा भंग होत नाही याबाबत संबंधीत जिल्हास्तरिय वनअधिकारी (प्रादेशिक), वन्यजीव, सामाजिक वनीकरण विभाग व वनविकास महामंडळ हे परस्पर जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती यांना खात्री केल्याचे प्रमाणपत्र सादर करतील.
- ६) संरक्षण मजुर लावतांना महसूल व वन विभाग, शासन निर्णय क्रमांक, एलएवी १०९४/प्र.क्र.२५२/फ-६, दिनांक ३१ जानेवारी १९९६ मधील तरतुदीप्रमाणे कार्यवाही वनपरिक्षेत्र स्तरावर होणे आवश्यक आहे.

*****